

Selçuk Üniversitesi

İLÂHİYÂT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

'98

Sıra No.	
İlahiyat Fak.	
Demirbaş No.	
Tasnif No.	

VIII. Sayı

Konya 1999

FAKÜLTE YAYIN KURULU

BAŞKAN

Prof. Dr. Mehmet AYDIN

ÜYELER

Prof. Dr. Şerafettin GÖLCÜK

Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL

***Dergide yayınlanan eserlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.**

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Muhammed TASA

Muhiddin OKUMUŞLAR

DİZGİ - BASKI - CİLT

SEBAT OFSET MATBAACILIK

3420153 • KONYA

PUVATYA (BALÂTU'Ş-ŞÜHEDÂ) SAVAŞI VE ETKİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Yrd. Doç. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN*

114/732 yılında güney Fransa'da **Tûr (Tours)** ve **Puvatya (Poitiers)** şehirleri arasında **Abdurrahman el-Ğâfıkî** komutasındaki İslâm ordusu ile **Şarl Martel (Charles Martel)** komutasındaki Frank ordusu arasında meydana gelen Puvatya savaşı, gerek İslâm tarihi gerekse Avrupa tarihi açısından önemli bir savaştır. Bu savaşın oluşumunun ve doğurduğu sonuçların titizlikle incelenip değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Müslüman ordusunun komutanlarının şehit edilmesi sonucu geri çekilmesi ile sonuçlanan bu savaş hakkında ilk dönem İslâm kaynaklarında detaylı bilgi bulmak oldukça zordur. Bu savaşla ilgili çok kısa, dağınık, bazen de yanlış bilgi veren İslâm kaynaklarına karşılık, bazı batılı tarihçiler Puvatya (Poitiers) savaşı ile ilgili abartılı bilgiler vermişler ve bu savaşı Avrupa'nın İslâm tehlikesinden kurtulduğu gün olarak tavsif etmişlerdir. Çağdaş İslâm tarihçilerinden bir kısmı da bu savaşla ilgili görüşler öne sürmüşlerdir.

İşte bizim bu konuyu araştırmamızın ana sebebi, objektif bir şekilde tarihî nakilleri ve yapılan yorumları değerlendirmeye çalışmaktır. Böylesine önemli bir savaşta Müslümanların mağlup olmalarının sebeplerini, bu savaşın etkisi ve sonuçlarıyla ilgili özellikle batılı tarihçilerin abartılı sözlerini gözler önüne sermek, Müslüman tarihçilerin suskunluğunun sebebini bulmaya çalışmak bizi böyle bir çalışmaya sevk etmiştir. İlk dönem kaynaklarından başlayarak, Endülüs tarihi ve genel İslâm tarihi kaynak ve araştırmalarından yararlanarak bu savaşın öncesi, oluşumu, sonucu ve etkilerini ilim âlemine sunmak istedik. Ulaşabildiğimiz batılı tarihçilerin eserlerinden de istifade ederek konuyu tek taraflı olarak değil çok yönlü olarak ele almaya çalıştık.

Puvatya savaşına geçmeden önce Endülüs'ün fethinden bu savaşın yapıldığı tarihe (114/732) kadar Endülüs'teki siyasî ve askerî durum, fetihler ve valiler hakkında kısaca bilgi vermenin konu bütünlüğü açısından uygun olacağı kanaatindeyiz.

92-95/711-714 yılları arasında başarılı askerî akınlar sonucu İslâm

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı

ordusu tarafından fethedilen İspanya bu tarihten sonra Müslümanlarca "Endülüs" ismiyle anılmıştır. Akdeniz'in batı kısımlarında yer alan Endülüs⁽¹⁾, aslında İberya yarımadasının Arapça ismidir (Arapçası el-Endelüs). Yunanlılar bu yarımada'ya "İberya" ismini verirken, Romalılar "İspanya" olarak adlandırmışlardır⁽²⁾. Jeopolitik konumu itibariyle çok önemli bir yere sahip olan bu bölge kuzey Afrika'yı Avrupa kıtasına bağlıyordu. İslâm devletinin sınırlarını genişletmek amacını güden Müslümanlar, doğuda Çin topraklarına kadar uzanmışlardı. Batıda ise kuzey Afrika'nın fethinin ardından önce İspanya daha sonra da Avrupa'nın fethinin planlanması Müslümanların mahallî hâkimiyet fikrinden dünya hâkimiyeti fikrine intikal ettiklerini göstermektedir⁽³⁾. İbn Haldûn, Mûsa b. Nusayr adlı valinin İspanya üzerinden doğuya doğru gidip İstanbul'u fethettikten sonra hilâfet merkezi olan Şam'a ulaşma projesinden bahsetmektedir⁽⁴⁾. Gerçekten de Râşid Halifeler döneminin sonlarından itibaren böyle bir isteğin varlığı söz konusu edilmektedir⁽⁵⁾.

Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik döneminde (86-96/705-715) ilk defa 92/711 yılında Mûsa b. Nusayr'ın Târik b. Ziyad komutasında gönderdiği ordu tarafından fethedilen Endülüs, takip eden 3 yıl içinde gönderilen takviye birlikleriyle tamamına yakını fethedilmiştir. Endülüs'ün fetih yılını tarihçi Ya'kubi 91/710 olarak zikrediyorsa da⁽⁶⁾, genelde kabul edilen tarih 92/711 yılıdır⁽⁷⁾.

Mûsa b. Nusayr ve Târik b. Ziyad'ın çok başarılı askerî akınları sonucu tamamına yakını fethedilen Endülüs'te 95/714'ten sonra valiler dönemi başlamıştır. 40 yılı aşkın süre zarfında bir çok vali görev yapmış; bunlardan bir

- (1) Endülüs ismi ve bölge coğrafyası hakkında geniş bilgi için bkz: İstahfî, Kitâbu Mesâlikil-Memâlik, Nşr: M. J. De Goeje, Leiden, 1927, s. 36-48; İbn Hurdazbih, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Nşr: M. J. De Goeje, Leiden, 1889, s. 87-90; Seyyid Abdülaziz Sâlim, Târihu'l-Müslimin ve Âsâruhum fi'l-Endelüs, Beyrut, 1988, s. 51-62; G. S. Colan, el-Endelüs, Beyrut, 1980, s. 17; Mehmet Özdemir, Endülüs Müslümanları-1, Ankara, 1994, s. 29-30; S. Muhammed İmâmüddin, Endülüs Siyasî Tarihi, çev: Yusuf Yazar, Ankara, 1990, s. 13-17
- (2) G. S. Colan, age, s. 17
- (3) Mehmet Özdemir, age, s. 12-13
- (4) İbn Haldûn, Târihu İbn Haldûn, Beyrut, 1971, IV, 117-118
- (5) Abdülkerim Özaydın "Belâtü's-Şühedâ" DİA İstanbul, 1992, V, 391; Muhammed Abdullah İnân, Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs, 3. Baskı, Kahire, 1988, I, 92-93; Bernard Lewis, The Muslim Discovery of Europe, New York, 1982, s. 8
- (6) Ya'kubî, Târihu'l-Ya'kubî, Beyrut, 1992, II, 285
- (7) Halife b. Hayyât, Târih, thk: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993, s. 236; Tâberi, Târih, Beyrut, 1987, VII, 369; Merrakuşî, el-Mu'cib fi Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib (Târihu'l-Endelüs), Mısır, 1324, s. 6; Suyûtî, Târihu'l-Hulefâ, thk: M. Muhyiddin Abdilhamid, Mısır, trz, s. 224

kısmı kuzeye doğru fetih hareketlerine girişmiş, bir kısmı da iç problemlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Mûsa b. Nusayr'dan sonra sırasıyla oğlu Abdülaziz b. Musa (94-97/712-716), Eyyüb b. Hubeyb el-Lahmî (97/716) ve Hurr b. Abdurrahman es-Sekafi (97-100/716-719) valilik yapmıştır⁽⁸⁾. Bu valiler bir yandan düşmanlarla cihad ederken bir yandan da sınırları genişletmeye uğraşıyorlardı. Bu şekilde Endülüs'ün tamamı fethedildi ve kuzeydeki Fransa seferleri için hazırlıklar başladı⁽⁹⁾.

Her ne kadar daha önce Mûsa b. Nusayr⁽¹⁰⁾ ve Hurr b. Abdurrahman⁽¹¹⁾ tarafından Prene dağlarının aşılıp Fransa topraklarına girildiğini naklediyorsa da, genelde kabul gören görüşe göre Prene dağlarını aşıp Fransa üzerine ilk planlı seferler düzenleyen vali, Ömer b. Abdülaziz döneminde tayin edilen Semh b. Mâlik el-Havlanî (100-102/719-721) 'dir. Bu vali ile güney Fransa'da fetih hareketleri yeniden başladı. Semh, Preneler'i aşarak Septimania bölgesinin merkezi olan Narbonne (Erbûne)'yi fethetti. Bu şehir uzun süre Müslümanların hareket üssü ve gerektiğinde sığındıkları yer olarak kaldı. Semh daha sonra Aquitaine dükü Eudes ile Tuluz (Toulouse) yakınında şiddetli bir savaşa tutuştu ve sonuçta Semh b. Malik şehit düştü (102-721). Puvatya savaşının komutanı olacak olan Abdurrahman el-Ğafikî ordunun başına geçmiş ve orduyu sâlimen geri getirmişti⁽¹²⁾.

Emevî halifesi Yezîd b. Abdülmelik (101-105/720-724) döneminde Endülüs valiliğine Semh b. Malikten sonra Anbese b. Suhaym el-Kelbî (102-107/721-726) tayin edilmiştir. Valiliği sırasında Anbese, Fransa şehirlerine kalabalık bir orduyla harekete geçti ve Carcassone şehrini zaptetti⁽¹³⁾. Rhone vadisini aşarak Nîmes şehrini ele geçirdi. Vienne ve Lyon şehirlerine kadar ulaştı⁽¹⁴⁾. Bir seferden dönerken yapılan bir savaşta Anbese şehit oldu (107/726). Şevki Ebu Halil'e göre⁽¹⁵⁾ bu seferler sonucunda Müslümanlar Avrupa'nın

(8) İbnü'l Kütüyye, Târihu İftitâhi'l-Endelüs, thk: Abdullah Enis et-Tibba' – Ömer Faruk et-Tibba', Beyrut, 1994, s. 181; G. S. Colan, el-Endelüs, s. 113

(9) Emir Şekib Arslan, Târihu Ğazavâtî'l-Arab fi Fransa ve Sıvısr ve İtalya ve Cezaîrî'l-Bahrî'l-Mütevessit, Beyrut, trz, s. 48

(10) Mehmet Özdemir, Endülüs Müslümanları, s. 38

(11) Emir Şekib Arslan, age. s. 48; Julius Wellhausen, Arap Devleti ve Sükûtu, Çev: Fikret İşıltan, Ankara, 1963, s. 16; Faruk Bilici, "Fransa", DİA, İstanbul, 1996, XIII, 187

(12) İbn Haldûn, Târih, IV, 118; S. Emir Ali, Musavver Târih-i İslâm, Ter: M. Rauf, İstanbul, 1329, s. 143; Anwar G. Chejne, Muslim Spain its History and Culture, Minneapolis (USA), 1974, s. 10; İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, İstanbul, 1988, I, 107

(13) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih, Beyrut, 1966, V, 136; Ömer Ferrûh, el-Arab ve'l-İslâm fi'l-Havzi'l-Garbî mine'l-Bahrî'l-Ebyazi'l-Mütevessit, Beyrut, 1981 s. 120

genel durumunu tanımıştır. Anbese'nin valiliğinin son iki yılı Halife Hişâm b. Abdülmelik dönemine rastlamaktadır.

Anbese b. Suhaym'ın ölümünden sonra, Abdurrahman el-Ğafıkî'nin valiliğine kadar geçen 5 yıllık süre içinde bölgede 5 vali görev yapmıştır: Yahya b. Seleme el-Kelbî (107-110/726-728), Huzeyfe b. el-Ahvas (110-728), Osman b. Ebî Nis'a (110-111/728-729), Heysem b. Ubeyd (111/729-730), Muhammed b. Abdullah el-Eşca'i (112/730)⁽¹⁶⁾. Bu valiler döneminde fetih hareketleri duraklamış ve bazı iç problemler ortaya çıkmıştır. Özellikle Berberilerin hoşnutsuzlukları, Araplar arasındaki Yemenî-Kaysî hizipçiliği, Suriyeli ve diğer Araplar arasındaki rekâbet gibi faktörler söz konusu olmuştu. İşte bu iç karışıklıklar askerî akınların 4-5 yıl durmasına yol açmıştı⁽¹⁷⁾. Abdurrahman b. Abdullah el-Ğafıkî Endülüs'e vali olarak tayin edilmeden önce bölgedeki siyasî ve askerî durum genel hatlarıyla bu şekildeydi. Daha önce Semh b. Malik'in Tuluz'da şehit olmasında sonra 103/721 yılında bir veya iki ay⁽¹⁸⁾ gibi çok kısa süren bir valilik döneminden sonra Abdurrahman b. Abdullah el-Ğafıkî 112/730 yılında yeniden Endülüs valiliğine tayin edildi.

Abdurrahman b. Abdullah el-Ğafıkî, Yemen'deki oturan 'Akk kabilesinin Ğafık koluna mensuptur. Merrakuşî, bu kişinin nisbesini el-Akkî şeklinde verir⁽¹⁹⁾. Zehebî, Abdurrahman b. Abdullah el-Ğafıkî'nin İbn Ömer'den hadis naklettiğini, Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz ve Abdullah b. 'Iyad'ın ondan nakilde bulunduğunu zikretmektedir⁽²⁰⁾. Fetihlere katılmak için kuzey Afrika'ya giden Abdurrahman bölgedeki bir çok savaşa katılmıştır. Semh b. Malik'in katledildiği Tuluz savaşı ve Müslümanların hezîmeti onda derin izler bırakmıştı. Fransa topraklarında şehit olan Müslümanların ve komutanların intikamını almayı hedefliyordu⁽²¹⁾. Abdurrahman'ın yegâne emeli, Mûsa b. Nusayr'ın düşüncesi olan Batı Avrupa'nın tamamını elde etmektir⁽²²⁾.

(14) J. J. Sanders, *A History of Medieval Islam*, London, 1965, s. 91; Hasen İbrahim Hasen, *Târîhu'l-İslâm*, Kahire, 1964, I, 320; Khalid Yahya Blankinship, *The End of the Jihad State*, Albany, 1994, s. 141

(15) Şevkî Ebû Halil, *fi't-Târîhi'l-İslâmî*, Dimeşk, 1991, s. 293

(16) Bu valiler ve icraatlar hakkında geniş bilgi için bkz: G. S. Colan, *el-Endelüs*, s. 113-114, Ömer Ferrûh, *age*, s. 120-126

(17) K. Y. Blankinship, *age*, s. 141-142; Hasen İbrahim Hasen, *a.g.e.*, I, 320.

(18) Bkz: S. Emir Ali, *Musavver Târih-i İslâm*, s. 143

(19) Merrakuşî, *Târîhu'l-Endelüs*, s. 9

(20) Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtı'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk: Ömer Abdüsselâm Tedmurî, 2. Baskı, Beyrut, 1993, tabaka: 11, s. 414

Kuzeye doğru fetih hareketlerine girişmeden önce Abdurrahman'ın iç problemlerle uğraştığını görmekteyiz. Çünkü Anbese b. Suhaym'ın ölümünden sonraki 5 yıllık dönemde iş başına gelen 5 vali döneminde askerî seferler duraklamış, kabile asabiyetçiliği, Berberî-Arap çekişmesi hortlamıştı. İbrahim Beydûn'un da ifade ettiği gibi⁽²³⁾, Endülüs'te Kaysî taassubunun etkisi söz konusuydu. Abdurrahman öncelikle Kaysî ve Yemenî gurupları arasındaki çekişmeyi durdurdu. Bir grubu ötekisine üstün tutmadı, birisini diğerine tercih etmedi. Bu sebeple onun valiliği Endülüs halkının gönüllerine ferahlık verdi. Abdurrahman b. Abdullah el-Ğâfıkî'nin Endülüs valilerinin en büyüğü, en muktediri ve en cesuru olduğu nakledilir⁽²⁴⁾. İyi tedbir sahibi, âdil, Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin hukukunu koruyan birisi olarak tavsîf edilir⁽²⁵⁾.

Tarihçi Reinaud'a göre; makamı Kurtuba'da olmasına rağmen Abdurrahman b. Abdullah el-Ğâfıkî, Endülüs şehirlerini dolaşarak halkın şikayetlerini yerinde dinledi. İstikâmetten sapan, haddi aşan görevlileri azledip yerine âdil ve nezih kişileri tayin etti. Müslüman ve Hristiyanlara eşit muamelede bulundu⁽²⁶⁾. Parlak bir asker, imanı yüce bir mücahit olan Abdurrahman, her bölgede İslâmiyet'i yaymak istiyordu. Ancak halkın sıkıntılarını gidermek ve birliği sağlamak için vergi problemini düzene soktu. İyi bir idarecilik örneği göstermiş ve ganimetlerin taksimi konusunda âdil davranmıştır⁽²⁷⁾. Bu konuda İbnü'l-Esîr'in naklettiği bir rivâyete göre, bir sefer esnasında elde edilen pek çok ganimetin içinde inci, yakut ve zümrütle süslü olan altından yapılmış bir ayak vardı. Abdurrahman bu ayağı parçalattı ve askerlerine dağıttı. Bunu öğrenen kuzey Afrika genel valisi Ubeyde b. Abdurrahman bu olaya çok kızdı ve Abdurrahman el-Ğâfıkî'ye bir tenkit mektubu gönderdi⁽²⁸⁾. Bu olay

(21) Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Târihu'l-Müslimîn ve Asâruhum fi'l-Endelüs*, s. 140; Muhammed Muhammed Zeytûn, *el-Müslimûn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Kahire, 1984, s. 206; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman el-Ğâfıkî", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 162

(22) Ahmed Refik, *Büyük Târih-i Umûmî*, İstanbul, 1328, V, 138

(23) İbrahim Beydûn, *ed-Devletü'l-Arabiyye fi İsbanya*, 3. Baskı, Beyrut, 1986, s. 98

(24) S. Emir Ali, *Musavver Târih-i İslâm*, s. 143-144; Salahuddin Muhammed Nevâr, *Nazarât fi Târihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs fi'l-Asri'l-İslâmî*, İskenderiyye, 1994, s. 142; Hüseyin Mu'nis, *Fecru'l-Endelüs*, 2. Baskı, Cidde, 1985, s. 262

(25) *Endülüs Tarihi*, Tercümân-ı Ahval Matbaası, İstanbul, 1280, s. 28

(26) Emir Şekîb Arslan, *Târihu Ğazavâtî'l-Arab*, s. 97'den naklen.

(27) Abdülmecid Na'naî, *Târihu'd-Devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs*, Beyrut, 1986, s. 101; Hâlid es-Sûfî, *Târihu'l-Arab fi'l-Endelüs*; *el-Feth ve Asru'l-Vulât*, 2. Baskı, Bingazi, 1980, S. 226-227.

(28) İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 174-175

Abdurrahman el-Ğâfîkî'nin ganimet dağıtımı konusundaki adaletini göstermesi bakımından oldukça ilginçtir.

İç problemleri hallettikten sonra Abdurrahman b. Abdullah el-Ğâfîkî'nin asıl hedef olarak gördüğü kuzeye yani Fransa üzerine yıllardır duraklamış olan seferleri yeniden canlandırmak için harekete geçtiği görülmektedir.

Abdurrahman el-Ğâfîkî öncelikle Franklara karşı cihad ilan etti. Kaynakların ifade ettiğine göre gönüllü Araplar ve Berberîlerden oluşan 70. 000 kişilik bir ordu hazırlandı. Asker sayısının 100. 000 civarında olduğu bildirilirse de⁽²⁹⁾, Hüseyin Mu'nîs'e göre sayı 70. 000'den fazla değildir.⁽³⁰⁾ Yine Hüseyin Mu'nîs, Hristiyan kaynaklarında İslâm ordusunda 400. 000 savaşçı bulunduğunun iddia edildiğine dikkat çekmektedir⁽³¹⁾. Şüphesiz bu iddialar doğru değildir ve mübalağalı bir rakamdır. İslâmî kaynaklarda ordunun sayısı hakkında en fazla verilen sayı 100. 000 kişidir. Genelde kabul edilen görüşe göre İslâm ordusundaki askerlerin sayısı 70. 000 civarındadır.

Abdurrahman el-Ğâfîkî, 113/731 yılında Osman b. Ebî Nîs'a komutasındaki bir orduyu Fransa sınırlarını korumak üzere gönderdi. Osman b. Ebî Nîs'a Berberî liderlerinin önde gelenlerinden birisiydi ve Abdurrahman b. Abdullah el-Ğâfîkî onu kuzey bölgelere vali olarak görevlendirmişti⁽³²⁾. Ömer Ferrûh, Abdurrahman b. Abdullah el-Ğâfîkî'nin Osman b. Ebî Nîs'a'yı bu göreve getirmesinin pek uygun bir seçim olmadığı konusunda Fransız kaynaklarında bilgiler bulunduğunu ifade etmektedir. Bu kaynaklarda Osman b. Ebî Nîs'a, "Munuza" veya "Munusa" olarak isimlendirilmektedir. Bu kişi Abdurrahman b. Abdullah el-Ğâfîkî'nin valiliğine buğzeden biriydi, Endülüs'ün valisi olduktan sonra Abdurrahman'ın idaresi altında çalışmak nefesine ağır geliyordu⁽³³⁾. Osman b. Ebî Nîs'a, Galler dükü Eudes'in güzel kızı ile evlenmiş ve böylece dük Eudes ile akrabalık kurmuştu.

Sonunda Osman b. Ebî Nîs'a, bağımsızlığını ilan etti ve Dük Eudes ile ittifak yaptı⁽³⁴⁾. Bunun üzerine Abdurrahman onun üzerine bir ordu gönderdi

(29) S. Abdülaziz Sâlim, Târihu'l-Müslimin ve Asâruhum fi'l Endelüs, s. 141; ; Salahuddin Muhammed Nevâr, Nazarât fi Târihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs, s. 142,

(30) Hüseyin Mu'nîs, Fecru'l-Endelüs, s. 263

(31) Hüseyin Mu'nîs, age, s. 263

(32) Butrus el-Büstânî, Me'âriku'l Arab fi'ş-Şark ve'l-Ğarb, Beyrut, 1987, s. 69

(33) Ömer Ferrûh, el-Arab ve'l-İslâm, s. 127

(34) Sâlih Muhammed Feyyaz Ebû Diyak, el-Vecîz fi Târihi'l-Mağrib ve'l Endelüs, İrbid, 1988, s. 189; Butrus el-Büstânî, age, s. 269; Carl Brockelmann, A History of the Islamic Peoples, London, 1982, s. 97-98

ve Osman b. Ebî Nis'a yapılan çarpışmada öldürüldü. Çağdaş İslâm tarihçilerinden bazıları, Munuza isminin Fransız kaynaklarınca verildiğini ve bunun yanlış olduğunu öne sürerler. Munuza ile Osman b. Ebî Nis'a'nın birbirine karıştırıldığı, Munuza veya Munusa'nın aslında bir yer ismi olduğu ifade edilir⁽³⁵⁾. Hüseyin Mu'nis'e göre Munusa ile Abdurrahman arasındaki savaş aslında Berberîler ile Araplar arasında bir harpti. Çünkü iki grup arasında birbirlerine karşı kızgınlık ve haset sözkonusuydu. Fransa seferi esnasında bu iki grubun gönlü bir değildi⁽³⁶⁾. Her ne kadar Abdurrahman'ın âdil ve ılımlı yaklaşımları sonucu iç problemlerde azalma görüldüyse de Berberî-Arap çekişmesi yıllar önce başlamıştı ve Abdurrahman'ın bu konuda sorumluluğu yoktu.

Osman b. Ebî Nis'a ayaklanması bastırıldıktan sonra artık kuzeye yapılacak sefer için bir engel kalmamıştı. İfrikiyye, Mağrib ve Endülüs bölgelerinden toplanan kuvvetlerle Abdurrahman b. Abdullah el-Ğafikî, daha önceki güzergahtan farklı olarak Preneler'in batısındaki Roncevaux boğazından Gal (Galia, Gaule) bölgesine girdi⁽³⁷⁾. Abdurrahman'ın bu büyük sefere çıkış tarihi 114/732 yılı başlarında bahar mevsimi olarak verilmektedir. Her ne kadar bazı kaynaklarda 113/731 yılında sefere çıktığı ifade ediliyorsa da genelde zikredilen tarih 114/732'dir. Meselâ Makkârî 113/731 yılını vermektedir⁽³⁸⁾. Abdurrahman ve ordusu Preneler'i aştıktan sonra o dönemde Aquitaine eyâletindeki Rhone vadisine yöneldi. Arles şehrini yeniden ele geçirdi⁽³⁹⁾. Aquitaine dükü Eudes'i Garonne ile Dordonia nehri yakınlarındaki bir savaşta hezimete uğratan Abdurrahman, böylece dük Eudes'ten Tuluz savaşının intikamını almış oldu⁽⁴⁰⁾. Bu savaşta o kadar çok Hristiyan öldü ki Emir Şekîb Arslan'ın naklettiğine göre bir tarihçi şöyle demiştir: "Ölenlerin sayısını saymaya ancak Allah muktedirdir. " Yine aynı yazar, tarihçi Reinaud'un şu sözünü nakletmiştir: "Bu savaşta Arapların cesareti öyle bir noktaya ulaştı

(35) Şevkî Ebû Halil, Corci Zeydân fi'l-Mizân, Dimeşk, 1983, s. 130-132; Ömer Ferrüh, el-Arab ve'l-İslâm, s. 127; Hâlid es-Sûfî, Târihu'l-Arab fi'l-Endelüs, s. 230

(36) Hüseyin Mu'nis, Fecru'l-Endelüs, s. 265

(37) W. Montgomery Watt, A History of Islamic Spain, London, 1982, s. 16

(38) Makkârî, Nefhu't-Tib, Beyrut, 1986, I, 225

(39) M. Abdullah 'Inan, Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs, I, 97; Emir Şekîb Arslan, Târihu Ğazavâtî'l-Arab, s. 99; Nazr Hassan es-Sa'dâvî, ed-Devletü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye, Kahire, 1967, s. 198

(40) P. K. Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, çev: Salih Tuğ, İstanbul, 1989, II, 787; Carl Brockelmann, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, çev: Neşet Çağatay, Ankara, 1992, s. 79.

ki bazı Arap tarihçileri onları önüne çıkan her şeyi yerinden koparıp atan şiddetli bir rüzgara veya kendisine çarpan her şeyi kesen bir kılıca benzettiler"⁽⁴¹⁾.

Abdurrahman daha sonra Bordeaux (Bordo) şehrine yöneldi ve küçük bir mukavemet sonucu bu şehri ele geçirdi. Müslümanlar önemli miktarda ganimet elde ettiler, ele geçirdikleri şehirlerdeki kilise ve manastırları tahrip ettiler⁽⁴²⁾. Daha sonra kuzeye doğru devam ederek Puvatya (Poitiers) şehrini ele geçirdiler ve Gal bölgesinin dinî merkezi durumunda bulunan Tûr (Tours) şehrine yöneldiler⁽⁴³⁾. Bu şehir, Paris'in 150 mil (bazı kaynaklarda 150 km.) güneyindeydi ve Hristiyanlarca kutsal kabul edilen St. Martin'in tapınağının bulunması sebebiyle büyük önem arz ediyordu⁽⁴⁴⁾. Dük Eudes Müslüman Araplara karşı tek başına duramayacağını anlayınca Şarl Martel (Charles Martel)'den yardım istemek zorunda kaldı.

O dönemde Fransa ve Batı Avrupa hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse; o yıllarda Avrupa'da Bizans'ın dışındaki Hristiyan kuvvetleri İtalya'daki Lombard krallığı ve Marovenjiyen hükümdarlığının sonu ile Karolenjiyen hanedanının başlangıcını yaşayan Fransız İmparatorluğu⁽⁴⁵⁾ idi. Bu esnada Franklar, Avrupa'nın en kuvvetli devletine sahip idiler. Fransa'dan başka bugünkü Almanya ve İtalya'nın bir kısmına da hâkim bulunmaktaydılar. Araplar Frank devletinin sınırlarında görüldüğünde devlet içindeki dahilî çekişmeler mecburen sona erdirildi ve iktidar Karolenjiyen hanedanını tahta çıkaracak olan bu ailenin temsilcisi saray nazırı Şarl Martel'in eline geçti⁽⁴⁶⁾. Aslında o günlerde Fransa kralı IV. Thierry idi, ancak hakikî kral saray nazırı Şarl Martel idi⁽⁴⁷⁾.

Müslümanların ilerleyişi Şarl'ı endişelendirdi ise de beklemeyi tercih etti. Çünkü Dük Eudes, Şarl'ın rakibi idi ve liderlik için yarışıyorlardı. Şarl rakibi Eudes'i yardımsız bırakarak onun gücünü yitirmesini bekledi. Neticede

(41) E. Şekib Arslan, Târihu Ğazavâtî'l-Arab, s. 100

(42) S. Abdülaziz Sâlim, Târihu'l-Müslimîn ve Âsâruhum fi'l-Endelüs, s. 142

(43) Ömer Ferrûh, el-Arab ve'l-İslâm, s. 128

(44) H. U. Rahman, İslâm Tarihi Kronolojisi, çev: Abidin Büyükköse, İstanbul, 1995, s. 147-148, P. K. Hitti, a.g.e., II, 87.

(45) Hugh Kennedy, The Prophet and the Age of the Caliphates, New York, 1986, s. 121.

(46) Işın Demirkent, "Franklar", DİA, İstanbul, 1996, XIII, 173.

(47) Şarl Martel hakkında fazla bilgi için bkz: Istvan Deak, "Charles Martel", Encyclopedia International, New York, 1968, IV, 265; Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, İstanbul, 1983, III, 1392, 1393, Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi, İstanbul, 1983, X, 4074.

Müslümanlar Eudes'in topraklarını ele geçirdiler ve böylece Şarl, Eudes'in rekabetinden kurtuldu. Abdurrahman Aqutaine ve güney Fransa'nın tamamını ele geçirmişti. Sonunda düğ Eudes saltanatını kaybettikten sonra eski düşmanı Şarl'dan yardım istedi⁽⁴⁸⁾. M. Abdullah 'Inân, bazı Hıristiyan kaynaklarında düğ Eudes'in Abdurrahman b. Abdullah el-Ğâfıkî'yi düşmanı olan Şarl ile savaşmak için kendisine yardım etmek üzere Fransa'ya çağırıldığının nakledildiğini ifade etmekte ve bu rivâyetin uydurma ve kabul edilemez olduğunu söylemektedir⁽⁴⁹⁾.

Şarl Martel, Arapların Aqutaine'yi ele geçirmeleri sonucu bu tehlikenin kendi ülkesini de tehdit ettiğini anlamakta güçlük çekmedi. Bu sebeple düğ Eudes'in davetine katılmak için ordu hazırlamaya başladı⁽⁵⁰⁾. Müslümanlar bu hızla devam ederlerse tüm Fransa'yı fethedeceklerdi. İslâm orduları durmadan ilerliyor, önlerine çıkan kale ve şehirler birer birer düşüyordu. Güneyden kuzeye doğru dağları, nehirleri geçiyorlar ve yol güzergahındaki köprüleri ele geçiriyorlardı. Bu şekilde kuzey batı yönündeki Poitiers (Puatiye, Puvatya) ve Tours (Tûr) şehirlerine kadar ulaşmışlardı⁽⁵¹⁾.

Şarl Martel, Gal bölgesinin çeşitli mıntıkalarından asker topladı, civar bölgelere elçiler göndererek yardım istedi. Franklar ve çeşitli Germen kabilelerinden oluşan büyük bir ordu ile güneye doğru yola çıktı. Ancak bu ordunun sayıca üstün olmasına rağmen gayr-i nizamî olduğu ifade edilir⁽⁵²⁾. Yine de bu ordunun tüm Katolikleri temsil ettiği görüşünü öne sürenler vardır⁽⁵³⁾. Şarl Martel'in ordusu Abdurrahman el-Ğâfıkî ve Müslümanların bulunduğu Tours şehrine doğru süratli bir şekilde geldi. Bu esnada İslâm ordusu Loire nehrini geçmeye hazırlanıyordu. İki ordunun öncü birlikleri Tours yakınlarında karşılaştılar. Abdurrahman, ordusunu Tours ve Poitiers arasındaki düzlüğe çekti ve savaş hazırlıklarına başladı⁽⁵⁴⁾.

İki ordunun genel durumuna bakacak olursak şunları söyleyebiliriz: İslâm ordusu uzunca bir süredir seferde olması ve bir çok savaş yapması sebebiyle biraz yorgundu. Abdurrahman ve ordusu uzunca bir yol katederek

(48) M. Abdullah 'Inân, Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs, I, 98.

(49) M. Abdullah 'Inân, age, I, 97-98

(50) A. Muhtar el-'Abbâdî, fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüs, Beyrût, trz, s. 294.

(51) Butrus el-Büstânî, Me'âriku'l-Arab fi's-Şark ve'l-Ğarb, s. 70.

(52) M. Abdullah 'Inân, a.g.e., I, 99.

(53) Jacques Pirenne, Büyük Dünya Tarihi, Çev: N. Önal-B. Cankat-R. Özdek, İstanbul, trz, I, 265.

(54) Butrus el-Büstânî, age, s. 71; Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatif, el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî, Kahire, 1984, s. 324

buraya kadar gelmişti. Yapılan savaşlarda bir çok şehit vermişti. Aynı zamanda ele geçirilen şehirlerin muhafaza edilmesi önem arzetymekteydi⁽⁵⁵⁾. Öte yandan bir çok tarihçi İslâm ordusu içinde Berberi-Arap çekişmesinden kaynaklanan iç problemler olduğunu, ordunun hilâfet merkezinden çok uzakta bulunması sebebiyle yardımcı kuvvetler gelmesinin mümkün olmadığını ifade ederler. Yine fethedilen bölgelerden elde edilen çok miktardaki ganimet ordunun süratli hareket etmesini engelleyen faktörlerin başında geliyordu⁽⁵⁶⁾. Hilâfet merkezi olan Şam'ın bu savaşın yapıldığı yer olan bölgeye uzaklığının 10. 000 km olduğu ifade edilir⁽⁵⁷⁾.

Buna karşılık Şarl Martel komutasındaki orduda Frank, Germen, Burgunya ve Gal bölgesi askerleri mevcuttu. Ayrıca Fransız unsurları olan çeşitli hanedanlardan destek birlikleri vardı⁽⁵⁸⁾. Mahmud Şâkir, Şarl'ın ordusunun çoğunun çıplaklardan oluştuğunu öne sürerken⁽⁵⁹⁾, Philip K. Hitti ise; Frank ordusunun kurt derilerinden yapılmış elbiseler giydiğini, keçeleşmiş uzun saçlarını omuzlarından aşağı koyuvermiş yaya askerlerden oluştuğunu ifade etmektedir⁽⁶⁰⁾. Buna karşılık Şarl'ın ordusunun çok iyi hazırlanmış bir ordu olduğu da öne sürülmüştür⁽⁶¹⁾. Şarl'ın askerleri silah olarak uzun kılıç ve ağır balta taşıyorlardı, üzerlerinde zırh vardı. İslâm ordusundaki askerler ise hafif silah olan kılıç ve ok kullanıyordu⁽⁶²⁾.

Savaşın meydana geldiği yer; Puvatya'nın kuzey doğusunda ve bu şehri Chatellerault'a ulaştıran eski Roma yolu üzeridir. Burası Puvatya'ya 20 km. uzaklıktadır. Bugünkü ismi "**Moussais la Bataille**" olan bölge bu savaşın cereyan ettiği yerdir⁽⁶³⁾. Arap kaynaklarında bu savaş "**Balâtu's-Şühedâ**" ismiyle verilir. Levi Provençal'a göre bu ismin verilış sebebi büyük Balat kasrının yanında olması sebebiyledir⁽⁶⁴⁾. XI. Yüzyıl Endülüs tarihçileri bir çok

(55) A. Muhammed Abdüllatif, age, s. 324.

(56) Münâ Hasen Mahmud, el-Müslimûn fi'l-Endelüs ve 'Alâkatuhum bi'l-Frenc, Kahire, 1986, s. 149; Hüseyin Mu'nis, Fecru'l-Endelüs, s. 268-269; S. Emir Ali, Musavver Târihi İslâm, s. 148; M. Abdullah 'Inân, age, I, 100.

(57) Hüseyin Mu'nis, Rihletü'l-Endelüs: Hadisü'l-Firdevs el-Mev'ûd, 2. baskı, Cidde, 1985, s. 250

(58) Ahmed Refik, Büyük Târih-i Umumî, s. 139; Abdulmun'im Mâcid, et-Târihu's-Siyâsi li'd-Devleti'l-Arabiyye, 7. Baskı Kahire, 1982, II, 306.

(59) Mahmud Şâkir, et-Târihu'l-İslâmî, 7. Baskı, Beyrut, 1991, IV, 274.

(60) Philip K. Hitti, İslâm Tarihi, II, 787.

(61) Mehmet Özdemir, Endülüs Müslümanları, s. 40

(62) Münâ Hasen Mahmûd, age, s. 150.

(63) S. Abdülaziz Sâlim, age, s. 144; Hüseyin Mu'nis, Fecru'l-Endelüs, s. 270

(64) Levi Provençal, Histoire de l'Espagne Musulmane, Leiden, 1950, I, 44.

Müslüman'ın şehit düştüğü bu yere ve bu savaşa Balātu'ş-Şühedâ (Şehitler yolu, düzlüğü) adını vermişlerdir. Daha sonraları İslâm tarihçileri bu savaşı **Gazvetü'l-Balât** veya **Vak'atü'l-Balât** ismiyle anarlar⁽⁶⁵⁾.

Emir Şekîb Arslan, Arap tarihçilerine göre bu savaşın Tûr şehri yakınlarında, Fransız tarihçilerinin çoğuna göre ise Puvatya nahiyelerinden birinde meydana geldiğini zikretmekte ve bu iki rivayeti şu şekilde birleştirmektedir: Savaş Tûr yakınlarında (öncü kuvvetlerin çarpışmasıyla) başladı ve Puvatya yakınlarında sona erdi⁽⁶⁶⁾.

Kısmen kurt derisi giymiş uzun saçlı piyadelerden, kısmen süvarî askerlerden oluşan Şarî'in ordusu, İslâm ordugahının birkaç mil ilerisindeki Loire nehrini geçerek nehri arkada bırakacak şekilde yerleşmişti. İki ordu h. 114 yılı Şa'ban ayının son günlerinde (12-13 Ekim 732) karşılaştılar. İlk günler iki ordu arasında küçük çaplı çatışmalar ve karşılıklı ok atma dışında ciddi bir çatışma meydana gelmedi. Keşif karakollarının çarpışması ile geçen birkaç gün içinde muvaffakiyet Araplarda tezahür etti⁽⁶⁷⁾. Savaş bu şekilde 7 gün devam etti. Sekizinci veya dokuzuncu gün iki ordu arasında umumî savaş başladı. Savaş şiddetli bir şekilde gece karanlığına kadar devam etti. Ertesi günkü çarpışmalarda Frank ordusu güçsüz düşmeye başlayıp, zafer Müslümanlara yavaş yavaş yaklaştığı sırada Franklar, İslâm ordusunun ganimetlerinin bulunduğu yere saldırdılar⁽⁶⁸⁾. Ganimetlere hücum edenin dük Eudes olduğu da nakledilir⁽⁶⁹⁾.

Müslüman askerler ellerindeki ganimetlerin gitmesinden korktular. Farklı bir rivâyete göre, İslâm ordusunun merkezinden bir çığlık yükselerek ganimetlerin bulunduğu yerin düşmanların eline geçmek üzere olduğunu haber verdi. Ganimetleri kurtarmak için önemli miktarda asker savaşı bırakıp geriye döndü. Bunun üzerine İslâm ordusunun saflarında bozulma meydana geldi. Komutan Abdurrahman el-Ğâfîkî safları düzeltmek için çok uğraştı ve ordunun en önüne geçti. Ancak düşman tarafından atılan bir okun isabet etmesi sonucu şehit düştü⁽⁷⁰⁾. Komutanlarının akıbetini gören Müslümanların morali bozuldu.

(65) H. Peres, "Balât el-Shuhadâ", The Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1986, Vol: I, 1988.

(66) Emir Şekîb Arslan, Târîhu Ğazavâtî'l-Arab, s. 101.

(67) S. Emir Ali, Musavver Târîh-i İslâm, s. 148; M. Abdullah 'Inân, Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs, I, 100.

(68) M. Abdullah 'Inân, age, I, 100.

(69) S. Abdülaziz Sâlim, age, 144-145.

(70) M. Abdullah 'Inân, age, I, 100

Franklar her taraftan onları kuşattı ve gece karanlığına kadar Müslümanlar kayıplar vererek savaşa devam ettiler. Daha sonra iki ordu istirahatata çekildi. İslâm ordusundaki komutanlar kendi aralarında bir toplantı yaptılar ve görüşmeler sonucu kalan askerlerle savaşa devam etme fikrini öne sürdüler. Ancak Abdurahman'ın yerine kimin geçeceği konusunda anlaşmazlığa düştüler. Gece karanlığından istifade ederek geri çekilmeye karar verdiler. Taşıyamayacakları çadır ve ganimetleri orada bırakarak güney doğudaki Erbûne şehrine çekildiler (h. 114 yılı Ramazan ayının ilk günleri /21 Ekim 732). Ertesi sabah karşılarında boş Müslüman karargahını gören Fransızlar şaşkırdılar. Charles Martel Müslümanlarla savaşın zorluğunu gördüğü için onları takip etmedi ve kuzeye döndü⁽⁷¹⁾. Şarl'ın, Müslümanların geri çekilişinin bir hile olmasından korktuğu için veya bu savaştan sonra artık Müslümanlardan bir kötülük gelmeyeceğine emin olduğu için onları takip etmediği de zikredilmektedir⁽⁷²⁾.

Yapıldığı bölgeye nispetle batılı kaynaklarda **"Poitiers"**⁽⁷³⁾, **"Battle of Poitiers"**, **Tours** isimleriyle anılan bu savaş bu şekilde İslâm ordusunun geri çekilmesiyle sona ermiş oldu. Bu savaş İslâmî kaynaklarda ise **"Puvatya"** ve **"Balâtu'ş-Şühedâ"** olarak isimlendirilmiştir. Puvatya savaşının etkileri ve sonuçları konusuna Müslümanların savaşı kazanabilecek durumda iken geri çekilmelerinin sebepleri konusunu ele alarak girmek istiyoruz.

Çağdaş İslâm tarihçileri bu konuda farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Ordu içindeki Arap kabileleri arasındaki Yemenî-Kaysî çekişmesi, Arap-Berberî anlaşmazlığı, nereye giderlerse yanlarında taşıdıkları ağır ganimetlerin ordunun hızını kesmesi İslâm ordusunun handikaplarıydı⁽⁷⁴⁾. Şevkî Ebû Halil, bazı tarihçilerin savaş yapılan yerin hilâfet merkezi olan Şam'a çok uzak oluşu, askerî yardımın gelememesini bu yenilginin sebebi olarak saydıklarını ifade etmektedir. Halbuki ona göre bu mağlubiyetin sebebi doğrudan doğruya ganimet hırsıdır⁽⁷⁵⁾. Bir başka çağdaş yazar da ganimetlerin zafer kazanılmasına engel olduğunu, bunun gerçekten ibretli bir olay olduğunu

(71) S. Abdülaziz Sâlim, age, s. 145; M. Abdullah 'Inân, age, I, 100-101.

(72) E. Şekîb Arslan, age, s. 102; H. İbrahim Hasen, Târihu'l-İslâm, I, 321; M. Abdullah 'Inân, age, I, 101 vd. . . .

(73) E. Levi Provençal, "Abd al-Râhman Ghâfîkî", The Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1986, Vol: I, 86

(74) S. Abdülaziz Sâlim, age, 143.

(75) Şevkî Ebû Halil, 'Avâmilu'n-Nasr ve'l-Hezime 'Abra Târihine'l-İslâmî, Dımeşk, 1991, s. 97.

dile getirmektedir⁽⁷⁶⁾. Ali Rıza Sağman ise Puvatya savaşının kazanılamamasının sebepleri arasında düşmanın sayıca nispeten çokluğu, ordunun merkezden çok uzaklaşması, bir yıldan beri savaştan yorulmuş olması, askerlerin bir şahsa bağlanması ve bu şahsın şehadetini saymaktadır⁽⁷⁷⁾. Bahriye Üçok, Abdurrahman el-Ğafikî'nin tüm tedbirlerine rağmen Müslüman askerlerin yağmaya daldıklarını bu sebeple ordudaki düzenin bozulduğunu öne sürmektedir. O'na göre bu durum büyük başarılarla alışmış olan Abdurrahman'ın bozguna uğramasına sebep oldu⁽⁷⁸⁾.

Bu konuda farklı bir görüş S. Muhammed Ebû Diyak'a aittir. O'na göre bu savaşta Müslümanların yenilgisi hakkında Avrupalı kaynakların zikrettiği sebeplerden ikisi şunlardır:

a) İslâm ordusunda Arap-Berberî ihtilafının varlığı. Bu yazara göre Avrupalı tarihçiler Munusa kıssasının mevcudiyetine inanmaktadırlar.

b) Ganimetler İslâm ordusunu olumsuz etkiledi. S. Muhammed Ebû Diyak şunları söylüyor: "Ganimet kıssası uydurmadır, aslı yoktur. Çünkü Müslümanların hedefi Allah (C. C.)'in ismini yüceltmek ve onun dinini yaymaktır. Ganimet ise hedef değil bir neticedir. Dolayısıyla Avrupalı tarihçilerin, Müslümanların mala düşkünlükleriyle ilgili yorumları doğru değildir⁽⁷⁹⁾."

Araştırmamızın girişinde belirttiğimiz gibi temel İslâm tarihi kaynakları Puvatya savaşı ile ilgili bilgiler konusunda zayıf kalmaktadır. Müslüman tarihçilerin çoğu bu önemli savaş konusunda ya suskun kalmakta, ya da çok kısa bir şekilde işaretle bulunmaktadır. Meselâ İbn Abdülhakem, Abdurrahman el-Ğafikî'nin 115/733 yılında yapılan bir seferde tüm askerleriyle beraber şehit olduğunu bildirmekte⁽⁸⁰⁾ ve başka herhangi bir detaya girmemektedir. Vakıdî, Belâzürî, Taberî gibi ilk dönem tarihçilerinin bu savaştan bahsetmemeleri gerçekten ilginçtir. Bu arada İbn Haldûn'un bu savaşı Abdurrahman el-Ğafikî yerine Ubeydullah İbnu'l-Habhab'a nispet etmesi önemli bir hatadır⁽⁸¹⁾. Yine çağdaş yazarlardan birisinin bu savaşın tarihini 124/742 olarak zikretmesi -şayet baskı hatası değilse- dikkat çekmektedir⁽⁸²⁾.

(76) A. Muhammed Abdüllatif, el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asrî'l-Ümevî, s. 325.

(77) Ali Rıza Sağman, İslâm Fütûhatı, nşr: Hayrettin Güldiken, İstanbul, 1965, s. 238.

(78) Bahriye Üçok, Emevîler-Abbâsîler, Ankara, 1968, s. 59.

(79) S. Muhammed Ebû Diyak, el-Veciz fi Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs, s. 193.

(80) İbn Abdülhakem, Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ, Kahire, 1991, s. 217.

(81) İbn Haldûn, Târîh, IV, 119.

(82) Ali İbrahim Hasen, et-Târîhu'l-İslâmiyyi'l-Âm, Kahire, trz, s. 323.

Müslüman tarihçilerin eserlerinde bu savaştan fazla bahsetmemelerinin sebebi konusunda çağdaş bir yazar, bu mağlubiyetin Endülüs Müslümanlarını derin bir kedere boğduğunu ve İslâm tarihçilerinin gelecek nesillerin böyle elim bir hadiseden haberdar olmalarına engel olmak için kaynaklarında bu savaştan pek bahsetmediklerini ifade etmektedir⁽⁸³⁾. Buna ilave olarak Müslüman tarihçilerin, mağlubiyet nedeniyle bu savaşı fazla önemsemedikleri söylenebilir.

Hristiyan kaynakları ve batılı tarihçiler Puvatya savaşıyla ilgili tafsilatlı bilgiler vermekte, Müslüman tarihçilerin zıddına bu savaşta elde ettikleri zaferi mübalağalı bir şekilde ortaya koymaktadırlar. Genel olarak baktığımızda batılı tarihçiler bu savaşı Hristiyanlığın bir zaferi ve Avrupa'nın İslamiyet tehlikesinden kurtulduğu gün olarak tavsif etmektedirler.

Hugh Kennedy, Müslümanların İspanya üzerinden bir çok sefer düzenlediğini ancak 114/732'de Poitiers savaşında Charles Martel tarafından durdurulduğunu söylemektedir⁽⁸⁴⁾. Benzer görüşleri Ira M. Lapidus⁽⁸⁵⁾ ve Robert Mantran⁽⁸⁶⁾ da ileri sürerler.

G. Ostrogorsky, o zamanki dünyanın öteki ucunda Poitiers yakınında Araplara karşı Charles Martel'in kazandığı zaferi dünya çapında bir dönüm noktası kabul etmekte ve diğer bazı zaferlerle birlikte bunun da Avrupa'yı Müslüman dalgasının kaplamasından kurtardığını ifade etmektedir⁽⁸⁷⁾.

İngiliz tarihçi Gibbon'un Puvatya savaşı ile ilgili şu sözü oldukça dikkat çekmektedir: **"Şayet bu savaşta Müslümanlar galip gelseydi belki şimdi Oxford Üniversitesinde Kur'an tefsir edilecek ve sünnet edilmiş halkın önünde Muhammed'in dininin kutsallığı ve doğruluğu ispat edilecekti"**⁽⁸⁸⁾. Yine aynı tarihçiden şu söz nakledilmektedir: **"Müslümanların bu yenilgi haberinin müjdesi Katolik aleminde çabucak yayıldı. İtalya'daki papazlar ve rahipler, Şarl Martel tarafından 350. 000 veya 375. 000 Müslüman'ın başının ezildiği haberini yayıyorlar ve bunu kutluyorlardı. Bu savaşta sadece 1500 kadar Hristiyan ölmüştür"**⁽⁸⁹⁾. Halbuki Müslümanların bu savaşta sayılarının 70. 000 civarında

(83) Mehmet Özdemir, Endülüs Müslümanları, s. 40.

(84) Hugh Kennedy, The Prophet and the Age of the Caliphates, s. 121.

(85) Ira M. Lapidus, A History of Islamic Societies, Cambridge, 1990, s. 379.

(86) Robert Mantran, İslâm'ın Yayılış Tarihi, Çev: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, s. 112

(87) G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev: Fikret İşıltan, Ankara, 1981, s. 116-117.

(88) M. Abdullah 'Inân, Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs, I, 109; Nazr Hassan es-Sa'davî, ed-Devletü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye, s. 199

olduğunu ve bu rakamların uydurma ve çok mübalağalı bilgiler olduğunu daha önce söylemiştik.

C. Cahen'e göre genel kanaat bu savaşın yapıldığı gün, Müslümanların Avrupa da ilerleyişlerinin durdurulduğu gündür⁽⁹⁰⁾. Bir başka batılı tarihçinin şu sözü nakledilir. "Şarl Martel'in 732 yılındaki Araplara karşı elde ettiği zafer, Arapların Avrupa'nın batısındaki fetihlerine kesin bir çizgi koydu ve Hristiyanları İslamiyet'ten kurtardı. Diğer eski medeniyetleri korudu. . . ". Aynı eserde Ranke'nin şu sözü verilir: "VIII. Miladî asır tarihteki en önemli asırlardan birisidir. Bu asırda Muhammed'in dini İtalya ve Gal bölgelerini ele geçirdi. Bu tehlikeyi bir Germen genci olan Şarl Martel engelledi"⁽⁹¹⁾. Hristiyan yazarlarından bazıları ve kilise kaynakları buna benzer görüşler ortaya atmışlardır. Bu görüşlerde Hristiyanlık dinini koruma ve taraftarlığını yapma kendini hissettirmektedir. Bunu da bir bakıma doğal karşılamak gerekir. Ancak bazı yazarlar işin dozunu kaçırmışlar ve mübalağalı, gerçekten uzak bilgiler vermişlerdir.

Müslümanların güney Fransa'da bazı kiliseleri yakıp-yıkmalara dair bilgiler veren batılı tarihçilere karşı Ömer Ferrûh şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

a) Kilise ve mabetlerin çoğu (meselâ Tûr şehrinde olduğu gibi) aslında birer kale ve burç vazifesi görüyordu. Fransızlar bunların arkasında Müslümanlarla savaşıyorlardı. O halde bunların yıkılmasında bir beis yoktur.

b) Germen Berberileri ile Fransızlar arasındaki mücadelede yıkılan bazı kiliseler olmuştur.

c) Şarl Martel Hristiyan olmasına rağmen düşmanı olan bir yere hücum ettiğinde kiliseleri yıkmayı mübah görüyordu.

d) İlk dönem Avrupalı tarihçilerinin çoğunun din adamı ve rahip olması sonucu bunlar Müslüman Araplara iftirada bulundular, onları kilise ve mabetleri yıkmakla itham ettiler.

e) Fransız tarihçileri, Arapların içinde 500 tane rahip olan bir kiliseye hücum edip onların hepsini boğazladıkları iddiasını ortaya attılar. Bu iddia tamamen geçersizdir⁽⁹²⁾.

(89) Ömer Ferrûh, el-Arab ve'l-İslâm, s. 132-133.

(90) Claude Cahen, Doğuştan Osmanlı Devleti'nin Sonuna Kadar İslamiyet, Çev: E. Nermi Erendor, Ankara, 1990, s. 36-37

(91) M. Abdullah 'Inan, age, I, 110.

(92) Ömer Ferrûh, el-Arab ve'l-İslâm, s. 133-134.

Abdurrahman el-Ğâfîkî komutasındaki İslâm ordusunun Puvatya'da durdurulması Avrupa Hıristiyan dünyası için büyük önem taşımaktadır. Charles Martel'in bu başarısı efsane ve destanlara konu olmuş, halk muhayyilesini asırlarca meşgul etmiştir⁽⁹³⁾. Abdurrahman'ın o zamanlarda bir masal kahramanı etkisi bıraktığı ve Frenk kadınlarının uzun zaman yaramaz çocuklarını "Abderame geliyor" diye korkuttukları söylenmiştir⁽⁹⁴⁾. Öte yandan bu savaştan sonra Şarl'a "Martel" (çekiç) lakabı verilmiş ve Şarl nüfuzunu, şöhretini artırmıştır⁽⁹⁵⁾.

Çağdaş bazı tarihçi ve yazarlar Puvatya savaşını takip eden yıllarda fetihlerin hızının kesilmediğini, halife Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743) tarafından yeni orduların bölgeye gönderildiğini ifade etmektedirler. Buna göre Puvatya'da Müslümanların durdurulması her şeyin sonu anlamına gelmemektedir. Bu savaştan iki yıl sonra Müslümanlar Rhone vadisinde gözüktüler, Arles ve Avignon şehirlerini istilâ ettiler⁽⁹⁶⁾. Bunun ötesinde Müslüman İspanya yüzyıllar boyunca dimdik ayakta durabilmiş, hatta kudreti bir miktar artmıştır⁽⁹⁷⁾. Müslüman Araplar Endülüs ve Gal bölgesindeki topraklarının tümünü bırakmamışlardır. Ancak Abdurrahman'ın bu savaşı Araplar'ın Fransa topraklarındaki son ciddi çabasıdır. Bundan sonraki yıllarda Emevî devletinin yıkılmasına doğru işleyen süreç bu bölgeyi de etkiledi. İç anlaşmazlıklar, Arapların kendi aralarındaki problemleri, Arap-Berberî çekişmeleri Endülüs'te bazı dahilî sıkıntıları doğurdu. 123/741 yılında kuzey Afrika'da başlayan Berberî isyanları Endülüs'e de sıçradı. Böylece Müslüman fâtipler, enerjilerini savaş meydanlarında düşmanlara karşı değil, birbirlerine karşı kullanmaya başladılar.

Puvatya savaşının Avrupa medeniyetini kurtardığı şeklinde öne sürülen iddialara karşı bazı tarihçiler, O dönemde Endülüs ile Avrupa'yı kıyaslayarak cevap vermektedirler. Miladî VIII. Asırda Endülüs'ün ticaret, ziraat, eğitim, hukuk vb. konularda Avrupa'dan önde olduğu ve tüm dinler için ibadet özgürlüğünün bulunduğu ifade edilmektedir. Gustave Le Bon, Müslümanlar Fransa'yı fethetmiş olsalardı, Paris şehrinin de Kurtuba gibi ilim ve medeniyet merkezi haline geleceğini, Kurtuba'da yolda yürüyen sıradan insanların bile

(93) Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman el-Ğâfîkî", DİA, I, 162.

(94) "Abdurrahmani'l-Ğâfîkî", İnönü Ansiklopedisi, Ankara, 1943, I, 45.

(95) Ömer Ferrûh, Târihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye, 7. Baskı, Beyrut, 1986, s. 183.

(96) W. Montgomery Watt, A History of Islamic Spain, s. 17; Lawrence, I. Conrad, "Umayyads", Dictionary of the Middle Ages, New York, 1989, XII, 270.

(97) W. Montgomery Watt, İslâm Avrupa'da, Çev: Hulûsi Yavuz, İstanbul, 1989, s. 23.

okur-yazar olduğu halde Avrupa'da kralların isimlerini yazmayı bilmedikleri ve parmak damgası kullandıklarını ifade etmektedir⁽⁹⁸⁾. Yine aynı tarihçi: "Ortaçağda Araplar medenî Avrupalılar ise geri kalmıştı" diyerek bu gerçeği ortaya koymaktadır⁽⁹⁹⁾.

Hız. Peygamber (S.)'in vefâtından bir asır sonra (114/732) meydana gelen Puvatya savaşı Müslümanlar açısından ibret alınması gereken bir olaydır. Öncelikle hilâfet merkezinden 10. 000 km. uzaktaki güney Fransa'ya kadar giden Müslümanların bulunduğu nokta İslâm tarihi boyunca Batı Avrupa'da ulaşılabilen en son noktadır. Müslümanlar İslâmiyet'i yaymak için binlerce kilometre uzaklara gidebilmişlerdir. Ancak gerek ordu içindeki bazı iç anlaşmazlıklar ve çekişmeler, gerekse maddî temayüller (ganimet) ilk günler başarılı götürdükleri savaşın son anında geri çekilmeleriyle sonuçlanmıştır. Gerçi bu savaşta Müslümanların, Avrupalı tarihçilerin iddialarının aksine tam bir hezimete uğramaları söz konusu değildir. Savaştan geri çekilme ve İslâm topraklarına sâlimen geri dönebilme isteği vardır. Ancak Müslümanlar biraz daha sebat etseler ve dünyalık peşine düşmeselerdi Allah (C. C.) zafer nasip edecekti. Manevî yüce hedeflerden sapılmadığı müddetçe zafer Müslümanlardan yana olmuş, maddî hedefler ön plana çıktığı veya iç anlaşmazlığa düşüldüğü zaman doğal olarak mağlubiyet kendisini göstermiştir. Bu da tarihî olayların oluşumunda dinî ve siyasî faktörlerin yanında ictimai ve iktisadî faktörlerin de rol oynadığı gerçeğini gözler önüne sermektedir. Puvatya savaşı sonucu itibariyle Hristiyan Avrupa milletlerini sevindirmiş, buna karşılık Müslümanları üzmüştür. Ancak Puvatya savaşı Endülüs Müslümanları için her şeyin sonu olmamıştır. Bu savaştan sonra da eskisi kadar hızlı olmasa da askerî akınlar devam etmiş ve Müslümanlar sekiz asır Endülüs'te egemenliklerini sürdürmüşlerdir.

(98) Jacques Rissler, el-Hadaratü'l-Arabiyye, Arapça'ya Çev: Halil Ahmed Halil, Beyrut, 1993, s. 153-165; A. M. Abdüllatif, el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî, s. 326-327; Şevkî Ebû Halîl, fi't-Târihi'l-İslâmî, s. 294, A. Muhtar Abbâdî, fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüs, s. 294-295

(99) A. Muhtar Abbâdî, age, s. 295.

BİBLİYOGRAFYA

1.) 'Abbâdî, A. Muhtar, fî't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüs, Beyrut, trz.
2.) "Abdurrahmani'l Ğafikî", İnönü Ansiklopedisi, Ankara, 1943, C : I
3.) Abdüllatîf, Abdüşşâfî Muhammed, el-Âlemü'l-İslâmî fî'l-Asri'l-Ümevi, Kahire, 1984
4.) Ali, Seyyid Emir, Musavver Târih-i İslâm, çev : M. Rauf, İstanbul, 1329
5.) Arslan, Emîr Şekîb, Târihu Ğazavâti'l-Arab fî Fransa ve Sivisra ve İtalya ve Cezâiri'l-Bahri'l-Mütevessit, Beyrut, trz.
6.) Beydûn, İbrâhim, ed-Devletü'l-Arabiyye fî İsbanya, 3. Baskı, Beyrut, 1986
7.) Bilici, Faruk, "Fransa (V-Ülkede İslâmiyet)", DİA, İstanbul, 1996, C: XIII.
8.) Blankinship, Khalid Yahya, The End of the Jihad State, Albany, 1994.
9.) Brockelmann, Carl, A History of the Islamic Peoples, London, 1982.
- 10.) Brockelmann, Carl, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, çev: Neşet Çağatay, Ankara, 1992
11.) Büstanî, Butrus, Me'âriku'l-Arab fî's-Şark ve'l-Ğarb, Beyrut, 1987
12.) Cahen, Claude, Doğuştan Osmanlı Devletinin Sonuna Kadar İslâmiyet, çev: E. Nermi Erendor, Ankara, 1990.
13.) Chejne, Anwar G. , Muslim Spain its History and Culture, Minneapolis (USA), 1974.
14.) Colan, G. S. , el-Endelüs, Beyrut, 1980.
15.) Conrad, Lawrence I. , "Umayyads", Dictionary of the Middle Ages, New York, 1989, C: XII.
16.) Deak, István, "Charles Martel", Encyclopedia International, New York, 1968, C: IV.
17.) Ebû Halîl, Şevkî, Avâmilu'n-Nasr ve'l-Hezîme 'Abra Târihine'l-İslâmi, Dimeşk, 1991.
18.) Ebû Halîl, Şevkî, Corci Zeydân fî'l-Mizân, Dimeşk, 1983.
19.) Ebû Halîl, Şevkî, fî't-Târihi'l-İslâmî, Dimeşk, 1991
20.) Ebû Diyak, S. Muhammed Feyyâz, el-Vecîz fî Târihi'l-Mağrib ve'l-Endülüs, İrbid, 1988.
21.) Endülüs Tarihi, Tercümân-ı Ahval Matbaası, İstanbul, 1280.
22.) Ferrûh, Ömer, el-Arab ve'l-İslâm fî'l-Havzi'l-Garbî mine'l-Bahri'l-

- Ebyazi'l-Mütevessit, 2. Baskı, Beyrut, 1981.
- 23.) Ferrûh, Ömer, Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye, 7. Baskı, Beyrut, 1986.
- 24.) Gelişim Hachette: Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi, İstanbul, 1983.
- 25.) Halife b. Hayyat (v. 240/854), Târîhu Halife b. Hayyat, thk: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993.
- 26.) Hasen, Ali İbrâhim, et-Târîhu'l-İslâmîyyi'l-Âm, Kahire, trz.
- 27.) Hasen, Hasen İbrâhim, Târîhu'l-İslâm, Kahire, 1964.
- 28.) Hitti, Philip K. , Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, çev: Salih Tuğ, İstanbul, 1989.
- 29.) İmâmüddin, S. Muhammed, Endülüs Siyasî Tarihi, çev: Yusuf Yazar, Ankara, 1990.
- 30.) 'Inân, M. Abdullah, Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs, 3. Baskı, Kahire, 1988.
- 31.) İstahrî, Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed (v. 303/916'dan sonra), Kitâbu Mesâlik-i-Memâlik, nşr: M. J. De Goeje, Leiden, 1927.
- 32.) İbn Abdülhakem, İbn A'yan Ebi'l-Kuraşî (v. 257/870), Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ, Kahire, 1991.
- 33.) İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed el-Mağribî, (v. 808/1405), Târîhu İbn Haldûn, Beyrut, 1971.
- 34.) İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah (v. 300/912), el-Mesâlik ve'l-Memâlik, nşr: M. J. De Goeje, Leiden, 1889.
- 35.) İbnü'l-Esîr, 'Izzuddîn (v. 630/1232), el-Kâmil fi't-Târih, Beyrut, 1966.
- 36.) İbnü'l-Kûtiyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer (v. 367/977), Târîhu İftitâhi'l-Endelüs, thk: Abdullah Enis et-Tibba'-Ömer Faruk et-Tibba', Beyrut, 1994.
- 37.) İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, editör : P. M. Hol vd. ... , İstanbul, 1988.
- 38.) Kennedy, Hugh, The Prophet and the Age of the Caliphates, New York, 1986.
- 39.) Lapidus, Ira M. , A History of the Islamic Societies, 3. Baskı, Cambridge, 1990.
- 40.) Lewis, Bernard, The Muslim Discovery of Europe, New York, 1982.
- 41.) Mâcid, Abdulmun'im, et-Târîhu's-Siyasî li'd-Devleti'l-Arabiyye, 7. Baskı, Kahire, 1982.
- 42.) Makkârî, Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed (v. 1041/1631), Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelüsü'r-Ratîb, Beyrut, 1986.

43.) Mantran, Robert, İslâm'ın Yayılış Tarihi, çev: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981.
44.) Merrakuşî, Abdulvâhid (v. 647/1249), el-Mu'cib fî Telhîsi Ahbârî'l-Mağrib (Târîhu'l-Endelüs), Mısır, 1324.
45.) Mu'nis, Hüseyin, Fecru'l-Endelüs, 2. Baskı, Cidde, 1985.
46.) Mu'nis, Hüseyin, Rihletü'l-Endelüs: Hadîsü'l-Firdevs el-Mev'ûd, 2. Baskı, Cidde, 1985.
47.) Münâ Hasen Mahmûd, el-Müslimûn fî'l-Endelüs ve 'Alâkatuhum bi'l-Frenc, Kahire, 1986.
48.) Na'naî, Abdülmecîd, Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye fî'l-Endelüs, Beyrut, 1986.
49.) Nevâr, Salâhuddin Muhammed, Nazarât fî Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs fî'l-Asri'l-İslâmî, İskenderiyye, 1994.
50.) Ostrogorsky, G. , Bizans Devleti Tarihi, çev: Fikret Işıltan, Ankara, 1981.
51.) Özeydin, Abdülkerim, "Belâtü's-Şühedâ", DİA, İstanbul, 1992, C: V.
52.) Özdemir, Mehmet, Endülüs Müslümanları-1, Ankara, 1994.
53.) Peres, H. , "Balât al-Shuhada", The Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1986, vol: I.
54.) Pirenne, Jacques, Büyük Dünya Tarihi, çev: N. Öno- B. Cankat- R. Özbek, İstanbul, trz.
55.) Provencal, E. Levi, "Abd al-Rahman Ghâfıkî", The Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1986, vol: I.
56.) Provencal, E. Levi, Histoire de l'Espagne Musulmane, Leiden, 1950.
57.) Rahman, H. U. , İslâm Tarihi Kronolojisi, çev: Abidin Büyükköse, İstanbul, 1995.
58.) Refik, Ahmed, Büyük Târîh-i Umûmî, İstanbul, 1328.
59.) Rissler, Jacques, el-Hadarâtü'l-Arabiyye, Arapça'ya çev: Halil Ahmed Halil, Beyrut, 1993.
60.) es-Sa'dâvî, Nazr Hassan, ed-Devletü'l-Arabiyyetü'l-İslâmîyye (1-132/622-750), Kahire, 1967.
61.) Sağman, Ali Rıza, İslâm Fütûhatı, nşr: Hayreddin Güldiken, İstanbul, 1965.
62.) Sâlim, Seyyid Abdülaziz, Târîhu'l-Müslimîn ve Âsâruhum fî'l-Endelüs, Beyrut, 1988.
63.) Sanders, John J. , A History of Medieval Islam, London, 1965.

64.) Sûfî, Hâlid, Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs: el-Feth ve Asru'l-Vulât, 2. Baskı, Bingazi, 1980.
65.) Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman, (v. 911/1505), Târîhu'l-Hulefâ, thk: M. Muhyiddin Abdilhamîd, Mısır, trz.
66.) Şâkir, Mahmûd, et-Târîhu'l-İslâmî, 7. Baskı, Beyrut, 1991.
67.) Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v. 310/922), Târîhu'l-Ümemi ve'l-Mülûk, Beyrut, 1987.
68.) Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, İstanbul, 1983.
69.) Üçok, Bahriye, Emevîler-Abbâsîler, Ankara, 1968.
70.) Watt, W. Montgomery, A History of Islamic Spain, London, 1982.
71.) Watt, W. Montgomery, İslâm Avrupa'da, çev: Hulûsi Yavuz, İstanbul, 1989.
72.) Wellhausen, Julius, Arap Devleti ve Sükûtu, çev: Fikret Işıltan, Ankara, 1963.
73.) Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih (v. 292/904), Târîhu'l-Ya'kûbî, Beyrut, 1992.
74.) Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdurrahman el-Ğâfıkî", DİA, İstanbul, 1988, C: I.
75.) Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (v. 748/1347), Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtî'l-Meşâhir ve'l-A'lâm, thk: Ömer Abdüsselâm Tedmurî, 2. Baskı, Beyrut, 1993.
76.) Zeytûn, Muhammed Muhammed, el-Müslimûn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs, Kahire, 1984.